

*Ağız terimi üzerine**

Nurettin Demir

Başkent Üniversitesi, Ankara

Giriş

Bu çalışmada, ağızla ilgili Türkçedeki yaygın görüşlerin ortaya çıkmasında rol oynamış temel kaynaklarda yazılanlara eleştirel bir bakışla kısaca değinildikten sonra, günümüz dil incelemelerinin elde ettiği sonuçlar doğrultusunda ağız teriminin bilimsel çalışmalarda kullanılmaya elverişli bir tanımı yapılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ileriki bölümlerinde, dil kavramı ve standart dil ile oluşması sırasında geçirdiği süreçler; sınırları çizilen ağız kimler tarafından, nerede konuşulduğu meselesi üzerinde kısaca durulacaktır. Bu arada ağız ile standart dilin ayrılmasında kullanılabilecek ölçütlerden de söz edilecektir. Fakat dilin çeşitli türleri arasındaki pek de belirgin olmayan sınırların yeterli sayıda ayrıntı çalışması yapıldıktan sonra ortaya konabileceğini de belirtmeliyiz.

Mevcut kaynaklarda ağız

Bir bilimsel terim olarak *ağız* denildiği zaman ne anlaşılması gerektiği hakkında Türkçe yayınlardan hareketle genel bir bilgi edinmek isteyen okuyucunun başvuracağı kaynaklar bellidir: dilbilgisi kitapları, sözlükler, terim sözlükleri ve elbette ağız çalışmaları. Bu yüzden çalışmamızın amacına uygun olarak biz de ağız teriminin bu tür yayınlarda geçen tanımları üzerinde ana hatlarıyla duracağız.

Dilbilgisi kitaplarında

Ağız nedir sorusuna bir cevap bulmak amacıyla bakabileceğimiz kitapların başında Ergin'in grameri gelir. Türkolojinin önemli ismi Ergin, "konuşma

* *Türkbilig* 4 (2002), 105-116.

dili – lehçe, şive, ağız” başlıkları altında lehçe ve şivenin tariflerini yaptıktan sonra şunları yazar: “Ağız ise bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz addır. Ağız’larda ses (söyleyiş), şive’lerde ses ve şekil, lehçe’lerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları, kelime sahasına inen ayrılıklar bulunur” (Ergin 1998: 10). Bazı yönlerden artık eskimiş, övüldüğü kadar da eleştiri alan bu eserden yaptığımız alıntıdan da anlaşılacağı gibi dilbilgisi kitaplarında genel olarak ihmal edilen söz diziminin, dilin bu üç farklı görünümünün ayrılmasında bir ölçüt olarak kullanılıp kullanılmayacağından söz edilmez. Ama bunu bir tarafa bırakarak, Ergin’in vermiş olduğu bu tanıma ciddiye almak durumundayız. Çünkü bu sözlerin yer aldığı yayın, üniversitelerimizde en fazla kullanılan akademik gramerlerden birisi durumundadır ve daha sonraki benzer yayınların önemli bir bölümüne kaynaklık etmiştir. Tanım aslında kısmen günlük kullanımda olduğu gibi bu yönüyle uzmanlar arasında da epeyce yaygın bir görüşü dile getirmektedir. Ayrıca buradaki sözler şimdiye kadar önemli bir eleştiriyle karşılaşmamıştır. Ama eleştiri olmaması Türkiye Türkolojisinde eser merkezli eleştirinin, bütün gerekliliğine rağmen, genel olarak pek rağbet görmemesiyle de ilgili olabilir.

Terim tarifleri, gösterdikleri kavramı mümkün olduğunca kapsayıcı olmalıdır. Tanımı yapılan terimler bilimsel yazılarda kullanılırken yanlış anlaşılmalara en aza inmelidir. Oysa Ergin’in bu tanımının dil gerçeğiyle ilgisi yoktur ve söylenenler basit bir denemede iflas eder:

- (1) *Dereye gedip gazan guruklar, geesi yüyükler* (Alanya) = ‘Dereye gidip kazan kurmuşlar, çamaşır yıkamışlar’ (ST)
- (2) *Bas basdı gendini* (Kıbrıs) = ‘Otobüs onu ezdi’ (ST)
- (3) *İsderim gideyim* (Kıbrıs) = ‘Gitmek istiyorum’ (ST)

Görüldüğü gibi örneklerimiz, yukarıdaki tanıma göre ağızlar olduğu belirtilen söyleyiş yanında şivede görülmesi beklenen ses ile şekil, lehçelerde bulunduğu söylenen ses ve şekil yanında kelime ve bütün bunlara ek olarak söz dizimi bakımından da üst dil olarak bağlı buldukları standart Türkçe’den ayrılmaktadırlar. Örneklerde söyleyiş dışında kalan farklılıklar, alındıkları ağızları sadece standart Türkçe’den değil aynı zamanda Türkçenin diğer ağızlarından da ayıran belirgin özelliklerdir. Bu yönleriyle ilgili ağızların sınıflandırılmasında kullanılabilecek önemli ölçütler durumundadırlar. Ancak bu tür farklılıklar sadece adı geçen bölgelerde görülmez. Benzer örnekleri, Türkiye’nin herhangi bir bölgesinden ağız metinleri yardımıyla çoğaltmak mümkündür. Yukarıda verilen tanımlardan hareket ederek bu örneklerin standart Türkçe açısından Ergin’in sözünü ettiği üç ayrı terimden

hangisi ile karşılanması gerekeceği sorusuna verilecek cevap, tanımla kullanım arasında olması gereken tutarlılık nedeniyle, lehçedir. Oysa bu örneklerin Türkiye Türkçesinin ağızlarından alınmış oldukları açıktır ve buna herhangi bir itirazın gelmesi beklenmez. Diğer dilbilgisi kitaplarındaki tanımlar Ergin'in verdiği kadar tutarlı değildir (bk. Banguoğlu 1986: 11; Çatıkkaş 2001: 10; Özçelik – Erten 2000: 32; Kahraman 1996: x. Dil hakkında genel bilgi veren kaynaklardaki durum için bk. Aksan 1979: 142). Bir kısmı son yıllarda basılan ve Ergin'den önemli ölçüde etkilenen bu gibi eserlerde ağızdan söz edilirken şöyle ifadelerle de karşılaşırız: “Çeşitli sosyal, kültürel ve hatta tarihî sebeplere dayanan bu gibi farklılaşmalar makbul sayılmaz; yazı dili içerisinde eritilip, zamanla ortadan kaldırılmaları hedeflenir” (Güneş 1999: 20).

Sözlüklerde

Ağızın kısa bir tanımını bulmak için bakabileceğimiz, Türkçenin en güvenilir sözlüklerinden birisi olması beklenen TS'de ağızla ilgili üç madde başı buluruz. Ağız terimi ile eş anlamlı da kullanılan “dialekt” teriminin karşılığı olarak “lehçe” verilmekle yetinilir (TS 366). Ağız maddesinin diğer karşılıkları yanında bizi bu çalışma çerçevesinde ilgilendiren karşılığı “Bir dilin sınırları içinde, bölgeler ve sınıflara göre değişen söyleyiş özelliği: *Rumeli ağzı, İstanbul ağzı*” (TS 24) şeklindedir. Tanımda dikkati çeken ölçütler “bir dilin sınırları içinde” olma, “bölgeler ve sınıflara göre değişme” ve “söyleyiş”tir. Ancak günümüz dil incelemelerinde dilin bölgeler ve sınıflara göre durumunun dilbilimin iki farklı kolunun araştırma alanı içinde kalması bir tarafa, akla gelebilecek bazı sorular tanımda cevapsız bırakılmaktadır: Bir dilin sınırları ne demektir, nerede başlar, nerede biter? Devlet sınırlarıyla aynı mıdır? Bölgeler ve sınıflardan ne anlamamız gerekir, bunları belirginleştirmek mümkün müdür? Yukarıda verdiğimiz örneklerde söyleyiş dışında da farklar olduğuna göre bunların alındığı bölgenin konuşması, tanım gereği ağız olamayacağına göre, nedir? Verilen örnekler ile standart dil arasındaki farkları göz önüne getirirsek bu bölgelerin dilini lehçe saymak gerekir. Çünkü Ergin'de olduğu gibi TS'de mevcut duruma daha uygun bir tanım buluruz: “Bir dilin tarihî, bölgesel, siyasî sebeplerden dolayı, ses, yapı ve söz dizimi özellikleri bakımından ayrılan kolu, diyalekt”. Bu sözlerle lehçe maddesi kastedilmektedir. Oysa yukarıda da söylendiği gibi verdiğimiz

1. Nitekim adı geçen terimi açıklamak için verilen, Y. K. Karaosmanoğlu'dan alındığı yazılan, ama metin içerisinde kontrol imkanımız olmayan 'onun lehçesine aşina olanlara göre gayet derin hikmet, pek ince manalar taşırdı' örneği de, *Azerî lehçesi* ve benzeri gibi Türkiye dışından bir varyanttan çok Türkiye Türkçesinin bir alt varyantını çağrıştırmaktadır.

örneklerin alındığı bölgelerin dili hiçbir çalışmada lehçe olarak geçmez. Mevcut diğer standart sözlüklerdeki ağız tanımları, TS'dekinden daha açık değildir (bk. Doğan 2001: 21, 1240; Püsküllüoğlu 1995: 53; Tuğlacı 1971: 34).

Terim sözlüklerinde

Dille ilgili terim sözlüklerinde de ağzın çeşitli tariflerini buluruz. Bu tür terim sözlüğü hazırlayanlardan birisi olan ağız araştırmalarının önemli ismi Korkmaz "daha küçük yerleşim bölgeleri", "birbirinden az çok ayrılma" ve "konuşma biçimleri" ölçütlerini kullanarak ağız teriminin tanımını şöyle yapar: "Bir dilin veya lehçenin daha küçük yerleşim bölgelerinde yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan konuşma biçimleri: Türkiye Türkçesinin *İstanbul ağzı*, *Aydın ağzı*, *Konya ağzı*, *Nevşehir ağzı*, *Taşra ağzı*, *Anadolu ve Rumeli ağızları* gibi" (Korkmaz 1992: 4). Ancak burada kullanılan ölçütlerin hiçbirisi açık değildir. "Daha küçük" olmanın ölçüsü nedir? "Yazı diline oranla birbirinden az çok ayrılan" ile ağzların kendi aralarındaki ayrılma mı yoksa standart dilden ayrılmaları mı kastedilmektedir? Ayrılığın oranı ne kadar olursa ağız olur? Her konuşma biçimi ağız sayılabilir mi? Ağız ile aynı sözlük içersindeki "Standart Türkçenin ve yazı dilinin dayandığı konuşma ölçüleri dışında kalan, ağzılara bağlı konuşma türü; *geleceğiz* kelimesinin *gelcez*, *geleca:x*, *geleceğik* şekillerinde söylenmesi gibi" (Korkmaz 1992: 147) biçiminde tarif edilen, ama ağız çalışmalarında terim olarak pek kullanılmayan *taşra ağzı* arasında fark var mıdır? Ayrıca verilen tanım ile batı dillerinde buna denk geldiği düşünülen Alm. *Mundart*, *Lokalsprache*, *Sondersprache*; Fr. *parler*, *parler local*; İng. *local dialect*, *local language* terimlerinin karşılıklarının ilgili dillerin terim sözlüklerindeki tanımları örtüşmez.² Bu yüzden batı dillerindeki biçimlerinden hareketle de bir yere varmak mümkün değildir. Adı geçen terimlerin batı dillerinde de tartışmalı olduklarını, ülkeden ülkeye değişebilen durumları gösterdiklerini de ayrıca vurgulamalıyız (bk. Martinet 1998: 167 vd.; Hudson 1980: 30 vd.; Chambers/Trudgill 1980: 4 vd.).

Korkmaz, ağız teriminin bir başka tarifini de şöyle verir: "Yetiştikleri bölge, meslek, çevre ve öğrenim farkları gibi etkenler ve şahsi eğilimler dolayısıyla, bir dilin kişiden kişiye değişen kullanılışı ve konuşma biçimleri. Her yazarın kendine özgü bir dil ve üslup özelliğine sahip oluşu bundandır" (Korkmaz 1992: 4). Tanımdan da anlaşılacağı gibi burada ağız, idiyolekt ve

2. Örnek olarak buradaki tanımla ilgili terimlerin Almanca karşılıklarının tanımlarını krs. Bussman 1983: 96; Lewandowski 1994: 220; ayrıca Ergin'in yukarıya aldığımız *şive* hakkındaki sözlerine bk.

register karşılığı olarak kullanır. Ama bu, bizim çalışmamızda üzerinde durduğumuz konunun dışında kalır.

Topaloğlu (1989: 81) ise ağız terimini "Bir dilin, lehçeler içinde ses, yapı ve anlam bakımından bazı ayrılıklar içeren, halkın konuştuğu değişik biçim" şeklinde tanımladığı *halk dilinin* "daha küçük ayrılıklar gösteren, belli yerleşim bölgelerine ve kişilere has olan şekli" biçiminde tanımlar. Görüldüğü gibi o, ağız aynı şekilde belirsiz olan 'halk dili'nin altına yerleştirmektedir. Yukarıdaki tanımlar için geçerli olan "daha küçük ayrılık" derecesinden, "belli yerleşim bölgeleri"nden neyin anlaşılması gerektiği, her "kişiyeye has konuşma biçimi"nin ağız sayılıp sayılmayacağı soruları Topaloğlu'nun tanımı için de geçerlidir. Aşağıda da göreceğimiz gibi burada aslında farklı konular birbirine karışmış durumdadır.

Vardar ve diğerleri tarafından hazırlanan sözlüğe gelince, ağız teriminin tanımı burada şöyle yapılır: "bir dil ya da lehçe alanı içinde yer alan konuşma biçimlerini, söyleyiş türlerini, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların her biri" (Vardar 1980: 18). Her ne kadar sözlükte "dil ya da lehçe alanı" diye bir terim yoksa da buradaki "bir dil ya da lehçe alanı içinde yer alan" nitelemesi dikkat çekicidir. Ancak bu tanım da, söyleyişle sınırlandırıldığı için, yukarıda verdiğimiz üç örnek göz önünde bulundurulursa, gerçek durumu yansıtmaz. Adı geçen araştırmacılar sözlüğün yeni baskısında *taşra ağız* teriminden söz ederler; ancak bunun "özellikle Fransa'da rastlanan bir durumu" belirttiğini yazarlar (Vardar 1980: 199). Aynı yayın içerisindeki lehçe tanımı da ilgi çekicidir. Batı dillerindeki *dialect* teriminin karşılığı olarak verilen lehçe "Bir dilin tarihsel, toplumsal, ekin sel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dilbilgisi ve sözlük açılarından ayrılaşmış biçimi" olarak tanımlandıktan sonra, örnek olarak Türkiye Türkçesindeki genel kullanıma uygun olarak "Özbek lehçesi, Azeri lehçesi Türk lehçelerindedir" denilir (Vardar 1980: 109). Ancak bundan sonra "birçok ülkede çeşitli lehçeler vardır ve taşra ağızlarıyla bunlar arasındaki ayrılıkları, toplumsal ölçütlere başvurmadan belirleyebilmek çoğu kez olanaksızdır. Lehçelerin oluşumu, bir dili konuşan çeşitli toplulukların birbirlerinden uzaklaşmasıyla açıklanır. Değişimler, anlaşmanın olanaksızlaşmasıyla ve toplumsal-siyasal koşulların etkisiyle ayrı dillerin ortaya çıkması sonucu da verebilir" ifadeleri kullanılır (Vardar 1980: 109 vd.).

Ağız monografilerinde

Yukarıda yaptığımız alıntılar ve açıklamalarda da görüldüğü gibi ağız tanımı denemeleri gerek kendi içlerindeki belirsizlikler, gerekse birbiriyle çelişmeleri yüzünden "ağız nedir", sorusuna cevap olmaktan uzaktırlar. Acaba

ağız incelemelerinde durum nasıldır? Türkçenin ağızlarıyla ilgili araştırmalar daha eskiye gitse de 1940'lı yıllardan bu yana ağızları konu edinen pek çok çalışma yapılmıştır. Günümüzde "ağız araştırmacısı" olan epeyce uzman vardır. Bu yüzden *ağız* teriminin veya bununla zaman zaman eş anlamlı kullanılan *diyalekt*, *şive*, *lehçe* gibi terimlerin tatmin edici tanımlarına, Türkçe kaynaklarda kolayca ulaşılacağı düşünülebilir. Oysa durum tam tersidir. Bunca araştırmaya rağmen araştırmacılar, yaptıkları çalışmalarda ağız terimini tanımlama ve ağızı diğer dil türlerinden ayırmada son derece çekingen davranmışlardır.³ Genel olarak Türkolojide teorik konulara ve konuşma diline pek yer verilmemesi buradaki eksikliğin iki önemli sebebini oluşturur. Ama gene de ağız monografilerinde terim tarifinin yapılmasına gerek duyulmadığına göre ağızlarla uğraşanlar veya genel olarak dille ilgilenenler için ağızdan ne anlaşılması gerektiğinin çok açık olduğu, bu yüzden de tarifinin gereksiz görüldüğü düşünülebilir. Ancak daha önce de söylendiği gibi, yapılan tariflerle günlük hayatta karşılaştığımız durumlar arasındaki çelişki Türk dili araştırmalarının ulaştığı seviye göz önüne getirilince konunun o kadar da açık olmadığını göstermeye yeterlidir.

Yukarıda verdiğimiz alıntılardan da anlaşılacağı gibi konuya ilgi duyan bir okuyucunun mevcut Türkçe kaynaklardan hareketle ağız konusunda kullanılabilir bir bilgi edinmesi epeyce zordur. Yapılan tariflerin yanında *kaba dil*, *halk dili*, *şive*, *teklifsiz dil* gibi başka terimlerle de karşılaşılabilir. Böylece "ağız nedir" gibi sıradan olması gereken bir soru, ağız araştırmalarında tartışılmasa da, karşımıza önemli bir sorun olarak çıkar. Aslında ağızların araştırıldığı söylenen bir çalışmada ağzın ne olduğu üzerinde düşünülmediği, ağız araştırmalarından söz edilirken aslında ne kastedildiğinin pek de açık olmadığı görülür. Geniş çaplı ağız araştırmalarının girişlerinde neyin arandığına dair bazı ipuçları vardır. Girişlerdeki kısa bilgilerde araştırmacılar, doğduğu yerden ayrılmamış, okur yazar olmayan, tercihen kadın konuşmacılardan malzeme derlediklerini söylerler. Erkekler için askerlik yüzünden doğduğu yerden ayrılmış olmak önemli görülmez (geniş bilgi için bk. Demir 1998b). Ağız çalışmalarının girişlerinde bulunan bu çok kısa bilgilerden hareket edecek olursak, şu sonucu çıkarabiliriz: Bir ağız, doğup büyüdüğü yeri terk etmemiş, tercihen okur yazar olmayan belli bir yaşın üstündeki insanların, özellikle de kadınların konuşma biçimidir. Oysa bazı çalışmalarda çocuklardan veya bu ölçütlere uymayan insanlardan da malzeme derlendiğini görüyoruz. Ayrıca henüz iki yaşında olan çocukların, uzun za-

3. Alman ağızları ile ilgili çalışmalarda ilk dönemlerdeki benzer durumla ilgili olarak bk. Löffler 1980: 1 vd.

man önemli mevkilerde bulunmuş okur yazar insanların kendi yörelerinin konuşmalarını çok rahat kullandıklarını gözleyen birisi için bu tür bir mantık yürütme de verimli bir sonuca götürmez (bk. Demir 1995, 2002). Öyleyse nedir ağız?

Uygun bir tanım önerisi

Çağdaş dilcilik, özellikle üretimsel-dönüşümsel dilbilim, dilleri ideal bir sistem olarak incelemeye çalışmaktadır. Ancak dillerin alt biçimleri de kendi içlerinde bir sistem olarak incelenebilirler. Diyalektoloji ve sosyolingüistik başta olmak üzere dilin varyasyonla ilgilenen kolları herhangi bir doğal dilde tarihsel, bölgesel, sosyal, kişisel ve durumsal çerçevede birbiriyle rekabet halinde birden fazla varyant olduğunu ortaya çıkarmıştır (bk. Dittmar 1997: 173 vd.). Varyantlaşmanın coğrafik, sosyal ve tarihsel sebeplerle ortaya çıkan türleri daha fazla dikkat çekmiş, daha çok araştırmaya konu olmuştur. Dilde varyasyonla ilgili araştırmalar aslında dilde birden çok "lekt", yani konuşma biçimi olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu lektlerden dilin coğrafik boyutuyla ilgili olan ağız veya bununla eş anlamlı kullanılan diyalekt, dilin toplumsal boyutuyla ilgili olan sosyolekt, dilin kişisel kullanım boyutu ile ilgili olan idiyolekt, duruma bağlı olan (situolekt) vb. gibi bir yığın "lekt"ten, yani konuşma biçiminden söz etmek mümkündür (bk. Dittmar 1997: 178 vd.). Ayrıca bunların bir kısmı kendi içinde de alt türlere ayrılmaktadır. Dilcilik açısından bu varyantların hepsi de son derece ilgi çekici olmakla birlikte, çalışmamızın konusu gereği burada üzerlerinde ayrıntılı olarak durmamız mümkün değildir. Ancak mevcut dil türlerini birbirinden ayırmanın zorluğu yüzünden varyant ve son zamanlarda "lekt" terimlerini dilin her türlü gerçekleşmesini kapsayacak biçimde kullanma eğilimi de vardır (bk. Crystal 1995: 24; Dittmar 1997: 173 vd.). Aynı şekilde diyalekt terimi de buna yakın bir anlamda kullanılmıştır. Bu anlayışa göre standart dil de bir varyant veya bir diyalekten başka bir şey değildir.

Dil türleri hakkında bu bilgilerden sonra dilin coğrafik boyutuyla ilgili biçim olan ağız konusuna yeniden dönebiliriz. Ancak ağız teriminin anlaşılabilir bir tanımını yapmak için önce standart dilin ne olduğunu ana hatlarıyla tanımlamamızda fayda vardır. Bu, iki kavramı karşılaştırmamızda yararlı olacaktır.

Standart dil

Standart dilin tanımlanmasında çeşitli ölçütler kullanılabilir. Ancak bunlarda dil yapısı, dil toplumu içindeki işlevi ve konuşanlarının bu dile karşı tavrı tutum, tanımlamada kullanılacak en önemli ölçütlerdir. Stan-

dart dil, unsurları yerel ve sosyal tabakalara has izler taşımayan, ağızlar üstü, norm oluşturucu; yani varyasyonu azaltıcı bir prestij varyantıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi her hangi bir şekilde seçilmiş ve en azından yazılı gerçekleşmesinde kullanımıyla ilgili kurallar belirlenmiştir. Günlük dilde standart dil, ideal yazılı biçim anlamında kullanılır. Bir dilin kullanıldığı sahada iletişim alanı en geniş olan varyanttır. Farklı varyantları konuşanlar arasında bir iletişim aracı durumundadır. Dil toplumu içerisinde, güzel, doğru konuşmak isteyenlerce ulaşması gereken varyant durumundadır: Kurumlarda ve resmi durumlarda kullanılması toplumsal prestij açısından diğer varyantlara göre daha teşvik edilmeye layıktır. Örnek karaktere sahiptir: "doğru" veya "güzel" konuşmak isteyenlere örnek oluşturur. Doğru konuşmanın olumsuz sonuçları olabileceğinin düşünüldüğü resmi ortamlarda kullanılır. Öğrenilmesi ve kullanılması belli bir prestij ortaya çıkarır ve belli sosyal kazanımların elde edilmesinde aracı olabilir (Türkçede varyasyonla ilgili olarak bk. Johanson 2002).

Günümüzdeki Türkiye Türkçesinin durumuna bu açıdan bakacak olursak; standart dil, resmi dil olarak ileri derecede kurumlaşmıştır ve bağlayıcıdır. Resmi yaptırımlar sonucunda belli işlerdeki görev sahipleri için kullanılması zorunludur. Ancak kimi açılardan pek açık bir şekilde kodlanmamış, pratikte kullanılması gereken normun bazı kısımları kesin olarak belirlenmemiştir. Bunun en güzel yansıması imlada ve sözcük seçiminde farklı tutumlar olarak ortaya çıkmaktadır.

Sayılan özelliklere sahip olan bir standart dilin oluşurken dört önemli aşamadan geçtiği görüşü vardır. Haugen aşağıda biraz açacağımız bu dört aşama hakkında şunları yazar: (1) normun seçilmesi (Selektion der Norm), (2) formun kodlanması (Kodifizierung der Form), (3) işlevlerin belirlenmesi (Ausbau der Funktion) ve (4) toplum tarafından yaygınlaştırılma (Verbreitung durch die Gemeinschaft) (Haugen 1976: 167, krş. Hudson 1980: 33). Dittmar'ın da belirttiği gibi bu dört özellikten (1) ve (2) biçim, (3) ve (4) varyantın işlevi; (1) ve (4) toplum ve (2) ve (3) ise dilin özellikleriyle ilgilidir. Bu dört basamağı Türkçe açısından daha uygun terimler ve Haugen 1976 ve Hudson 1980: 33'daki bilgilerin yardımıyla biraz açabiliriz:

1. Seçilme: Rekabet halinde olan çeşitli varyantlardan birisi standart dil olarak kabul edilmek üzere seçilir. Politik, kültürel veya ekonomik açıdan baskın bir elit sınıfın bulunması durumunda bunların konuştuğu varyantın seçilmesi neredeyse kesindir. Ancak çeşitli varyantlardan özelliklerin bir araya getirildiği bir tür de standart dile temel alınabilir. Seçilme, büyük sosyal ve politik öneme sahiptir. Çünkü seçilen varyant aynı zamanda prestijli varyant olacaktır ve bu varyantı zaten konuşmakta olan insanlar, bu prestiji

paylaşacaklardır. Ancak İbranice, Endonezya'da Bahasa gibi standart dil olarak seçilen varyantın konuşuru olmadığı durumların varlığını da belirtmeliyiz. Meseleye Türkiye Türkçesi açısından bakacak olursak imparatorluğun başkenti, kültürel, ekonomik ve politik açıdan en baskın durumdaki İstanbul'un konuşması standart dile esas alınmıştır. Ancak İstanbul konuşmasının ne oranda standart dile yansıdığı, mevcut yazı dili geleneğinin yeni geliştirilen standart dilde nasıl bir rol oynadığı ayrı bir araştırma konusudur. Hangi bölgenin standart dile esas alınacağı seçilme ne şekilde olursa olsun, dilin yapısıyla ilgili değildir; tersine tamamıyla "karar verme"yle ilgili bir durumdur.

2. Kodlanma: Yasa ya da başka bir yolla, mesela Türk Dil Kurumu, Milli Eğitim Bakanlığı, bir akademi gibi yaptırım gücü olan bir kurum ya da güç, standart dil yapılmasına karar verilen varyantın içinde olabilecek alt varyantları azaltmak, standart olarak kabul edilmesi istenen biçimleri belirlemek için standart varyantın ses, biçim ve söz dizimi kurallarını belirler, bunlarda neyin standart kabul edileceğine karar verir. Bu kuralların bulunabileceği dilbilgisi kitapları, kelime hazinesini tespit eden sözlükler, yazım kurallarını belirleyen imla kılavuzları vb. ortaya koyar. Buradaki amaç, en az varyasyona ve en geniş işleve sahip bir iletişim aracı oluşturmaktır. Bunun nedenlerinin başında da konuşanla dinleyen, bir başka ifadeyle mesajı gönderenle alan arasında iletişim sırasında ortaya çıkabilecek sorunları en aza indirmektir. Doğru kabul edilecek biçimler belirlendikten sonra, o dilin konuşulduğu ülke vatandaşlarının bu "doğru" biçimleri öğrenmeleri beklenir. Bu "doğru" biçimlere hakimiyet o dil topluluğunda fertlerin, örneğin, okul veya meslek hayatlarında önemli bir rol oynayabilir.

3. İşlevlerin geliştirilmesi: Seçilmiş olan varyant, devlet idaresi ve yazmayı ilgilendiren bütün alanlardaki her türlü dilsel işlevi yerine getirebilmelidir. Mesela parlamentoda, mahkemelerde, bürokraside, eğitimde, bilimle ilgili her türlü dokümanda ve tabiatıyla edebiyatın değişik alanlarında kullanılabilmelidir. Bütün bunların gerçekleşmesi, dil dışı unsurların, belli teknik terimlerin katkılarını gerektirebilir. Ama her şeyden önce bir dilekçe nasıl yazılır, sınav soruları nasıl hazırlanır vs. gibi seçilen biçimi kullanma alışkanlıklarının kazanılmasını gerektirebilir.

4. Kabul: Bu seçilmiş, kodlanmış ve işlev alanları belirlenmiş varyantın daha ortaya çıkmadan ölü diller arasında sayılmayıp standart dil olabilmesi için kullanıcıya sahip olması, genel olarak kullanıldığı gibi aslında milli dil anlamında toplumu birleştirecek bir varyant olarak kabul edilmesi gerekir. En azından bu dili kullanacak ve sonraki nesillere aktaracak bir elit tabakanın varlığı şarttır. Bu kabul gerçekleşikten sonra standart dil o ülke vatan-

daşları arasında birleştirici, diğer ülke vatandaşlarından ise ayırıcı araçların en önemlilerinden birisi haline gelir. Bağımsız bir standart dil çoğu durumda bir ülkenin bağımsızlık sembolü; o ülkeyi başka ülkelerden ayıran bir unsur olarak da işlev görür. Aslında bağımsız devletleri bir standart dil oluşturmaya iten önemli nedenlerden birisi, standart dilin tam da bu sembolik değeridir. Tabii, bunlar bir ülkede tek bir standart dilin olması durumunda geçerlidir. Birden fazla standart dilin olduğu devletler veya ortak standart dile sahip ülkeler de vardır.

Bir merkezin dilinin standart olarak toplum için uygunluğu standart dilin başarısı için yeterli değildir, bunun yanında dikkat, duyarlılık, istek ve bilgi bir standardizasyonun başarılı olması için vazgeçilmezdir.

Standart dilin oluşmasındaki buraya kadar sayılan aşamalar, sosyolinguistler arasında önemli ölçüde kabul görmüştür. Ancak standart dilin kimi özelliklerinin gerekliliği hususu tartışmalıdır. Mesela bir standart dilin yazı dilindeki gibi bir de söyleyiş standardı gerektirip gerektirmediği veya yalnızca standart dilin "doğru" biçimler olarak algılanması meselesi, tartışmalıdır. Ortak bir standart dile sahip ülkelerin mesela Almanya, İsviçre ve Avusturya'da olduğu gibi yazılı standartları ortak iken konuşma standardı ülkeden ülkeye değişebilmekte, hatta yazı dili de ülkelere has izler taşıyabilmektedirler.

Ağız

Standart dille ilgili bu açıklamalardan sonra ağız konusuna yeniden dönebiliriz. Bir bilimsel terim olarak ağızı çeşitli ölçütler kullanarak tanımlayabiliriz:⁴

Konuya *dilbilimsel ölçütler açısından* bakacak olursak, gerek ağızlar gerekse standart dil aynı dil sistemini kullanırlar. Sesler, kelime türetme ve söz diziminde kullandıkları araçlar, her ikisinde de prensip olarak aynıdır. Kelime hazineleri büyük oranda, en azından üst dil konumundaki standart dilin alt dildekileri de kapsayabileceği biçimde ortaktır. Ancak ağızlar ile standart dil arasında dilin her alanında belli ayrılıklar bulunabilir. Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi burada olabilecek ayrılıklar söyleyişle sınırlı değildir. Ancak, standart dil ağıza göre aşağıda da göreceğimiz gibi çok daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğu, birçok kaynaktan sürekli beslendiği, geliştirildiği için çok daha zengin bir kelime hazinesine, çok da karmaşık bir söz dizimine sahip olabilir. Başka dillerle ilgili çalışmalarda,

4. Aşağıdaki ölçütlerin genel diyalektoloji açısından durumu ile ilgili olarak bk. Löffler 1980: 3 vd.

ağızlarda bazı gramer kategorilerinin olmadığı, ağızların gramer kategorileri açısından daha fakir olduğu ileri sürülmüştür (Löffler 1980: 5). Buna benzer durumları Türkçede de bulmak mümkündür. Mesela Kıbrıs ağızlarında, *-(X)r/-Ar* ekleri hem geniş zaman hem de şimdiki zaman; *-DX* eki, hem görülen geçmiş zaman hem de öğrenilen geçmiş zaman için kullanılabilir. (Demir 2002). Buna karşılık mesela şimdiki zaman kategorisi ağızlarda standart dildekinden çok daha karmaşıktır (bk. Demir 1992; 1993; 1994; 1996; 1997; 1998a; 2000). Bu yüzden durumun Türkçe açısından nasıl olduğu konusunda ancak ileride yapılacak başka çalışmalardan sonra daha kesin bilgiler elde edilebilecektir. Ama gramatik kategorilerin genel olarak standart dilde en geniş şekliyle temsil edildiklerini söyleyebiliriz.

Ağız ile standart dil arasındaki farklara ikinci ölçüt olarak *kullanım alanı açısından* bakabiliriz. Buna göre ağızlar bugün aile ve yakın çevre, belli bölgeler, belli iş yerlerinde sözlü iletişimde kullanılırlar. Yazılı ağız metinlerine arasına rastlansa da uzun zamandır varlığını sürdüren, nesilden nesle aktarılmış, prestijli bir yazılı gelenekleri yoktur. Standart dile ait eserlerde rastlanan ağız özellikleri de ancak belli durumlarda karşımıza çıkar. Buna karşılık standart dil, resmi alanlarda, sözlü ve yazılı biçimiyle, bölgeler üstü, edebiyat, sanat, eğitim, kutlamalar, dini mekanlar vb. gibi alanlarda kullanılmaktadır. Gerçi standart dile karşılaşmanın oranına, eğitim, yerel konuşma biçiminin sahip olduğu prestij vs. gibi sebeplere bağlı olarak ağız kullanımının oranı değişebilmektedir. Mesela bizim gözlemlerimize ve yapmış olduğumuz bir anketin sonuçlarına göre, yüksekokul mezunu, uzun süre bulunduğu bölgenin dışında yaşamış, ama daha sonra tekrar doğup büyüdüğü bölgeye dönerek, aynı şekilde resmi işlerde çalışmış insanların veya yeni yetişen gençlerin kendi bölgelerinin ağızını resmi olmayan ortamlarda kullandıklarını göstermiştir (Demir 1998b). Aynı şekilde Türkiye ağızlarından daha prestijli bir konuma sahip olan Kıbrıs ağızları, resmi ortamlar da dahil olmak üzere standart dilin kullanılması beklenen her türlü sözlü iletişimde kullanılabilir (bk. Demir 2002). Başka dillerle ilgili çalışmalar, ağız kullanımının insan hayatının okul öncesi, okul, iş hayatı, emeklilik vs. gibi değişik aşamalarında farklı bir dağılım gösterdiğini ortaya çıkarmıştır (bk. Mattheier 1980: 42 vd.). Türkçe açısından ise konu henüz araştırılmayı beklemektedir.

Ağızın sınırlarını çizerken kullanabileceğimiz bir başka ölçüt de *konuşanlar* ölçütüdür. Her şeyden önce genel olarak ağızlar, okur yazarlık seviyesi düşük, bulunduğu bölgeyi pek terketmemiş; resmi olmayan, çoğu zaman toplumca önemsiz görülen işlerde çalışanlarca vs. konuşulmaktadır. Buna

karşılık standart dil toplumun orta ve üst tabakası, prestijli mevkilerde çalışanlar, eğitim seviyesi yüksek olanlar vb. tarafından kullanılmaktadır.

Ağızlara *tarihi* açıdan bakacak olursak, bunlar genelde pek de önemli olmayan, gerekirse vazgeçilebilen yerel varyantlar durumundadırlar ve hatta Türkçede bunlar standart dil içersinde eritmeye çalışılır. Gerçi ortaya çıkışları açısından, çoğu zaman standart dil kadar doğaldırlar. Ancak kültürel, sosyal ve siyasal açıdan bir merkezin dili olup standart dil olarak seçilmeye layık bir varyantın yanında bunlar tarihi açıdan doğal olmakla birlikte, önemsiz durumdadırlar.

Ağızlara *yüzeysel dağılımı* açısından yaklaştığımızda, belli bölgelerle sınırlı olduklarını görürüz. Köylerde, kültür merkezlerinden uzak olan bölgelerde daha da baskın durumdadırlar. Gerçi kullandığımız ölçütlere göre ağızların sınırlarını dar veya geniş tutabiliriz. Türkçenin ağızları mesela kendi içerisinde Anadolu ve Rumeli ağızları olmak üzere iki büyük kola ayrılır. Bunları da kullandığımız ölçütlere göre adeta bir suya atılmış taşın çıkardığı dalgalar gibi iç içe geçmiş dairecikler şeklinde görebiliriz. Kullandığımız ölçütlere göre ağızları teker teker köylere, köylerin içinde mahallelere, ailelere, evlere ve hatta fertlere kadar indirebiliriz. Ağız araştırmalarının ilgi alanına giren ağız tarifinde belli yerleşim yerleriyle sınırlı olma önemlidir. Daha teferruatlı ayrıntılar ise dilciliğin başka alanlarının ilgi sahasında yer alırlar. Buna karşılık standart varyant, bölgeler üstüdür, belli bir bölgenin izini taşımaz. İstanbullu birisince nasıl kullanılabiliriyorsa, İstanbul'a en uzak bir yerden gelmiş birisi tarafından da aynı derecede kullanılabilir. Yüzeysel geçerlilik alanı ağızlardan çok daha geniştir.

İletişimsel kullanılabilirliği açısından ise ağızlar sınırlı bir işlev alanına sahiptirler. Prensip olarak bir insanın her türlü ihtiyacını karşılayacak araçlara sahip olsalar da, işlev alanları standart dilinki kadar gelişmemiştir. Anlaşılma oranı daha azdır. Buna karşılık standart dilin işlev alanı sınırsızdır, gelişmiştir; ileri derecede anlaşılabilirliğe sahiptir.

Sonuç

Buraya kadar saydıklarımızı özetleyecek olursak dil coğrafyası incelemeleri çerçevesinde kullanılabilir bir terim olarak *ağız*, aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okur yazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaş-

manın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir. Sınıflandırmaya esas alınacak ölçütlere göre ağızların sınırları genişleyip daralabilir. Bir ağız, birden fazla alt ağız içerisinde barındırabilir. Bu yüzden *geniş bölge ağızları* ve *dar bölge ağızlarından* söz edilebilir. Daha prestijli görülen bir konuşma biçimi yaygın değil ise, standart varyantın beklendiği durumlarda da kullanılabilirler.

Bu şekilde tarifi yapılan ağız, dildeki coğrafik varyantları araştırmada kullanılabilecek bir terimdir. Elbette sosyal gruplar, nesiller, cinsler vs. arasındaki dil varyantlarının bir kısmı da ağız olarak görülebilir. Bu durumda sosyal ağız gibi terimler kullanılabilir. Ama bunlar, dil varyantlarının çeşitli bölgelerdeki dağılımıyla ilgilenen geleneksel ağız araştırmalarının dışında kalan konulardır ve bu yönüyle ayrı araştırmaları gerektirirler.

Standart dil ile ağızlar arasındaki farkın karşılıklı anlaşmayı ne zaman engellemeye başlayacağı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ayrıca bir üst dile bağlı ağızlar arasındaki anlaşılabilirliği ölçmek için de elde bilimsel ölçütler yoktur. Buradaki genel geçer görüş, birbirine yakın olanlar arasında karşılıklı anlaşma oranının daha yüksek olduğu, mesafe uzadıkça anlaşma oranının azaldığıdır. Ancak yerleşim tarihinden kaynaklanan istisnaları vardır. Ayrıca aynı üst dil altında yer alan varyantlar arasında üst dil olmadan karşılıklı anlaşmanın imkansız olduğu durumlar da görülebilir. Arapça ve Almanca bunun Türk okuyucu için yabancı olmayan iki örneğidir.

Kaynaklar

- Aksan, D. (1979) *Her Yönüyle Dilbilim. Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK.
- Banguoğlu, T. (1986) *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK.
- Bussmann, H. (1983) *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- Chambers, J. K. – Trudgill, P. (1980) *Dialectology. (Cambridge Textbooks in Linguistics)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (1995) *Die Cambridge Anzyklopaedie der Sprache*, Frankfurt – New York: Campus.
- Çatıkbaş, A. (2001) *Örnekli Uygulamalı Türk Dili Kılavuzu*, Bursa: Alfa.
- Demir, N. (1992) Zur Verwendung der Hilfsverbverbindung -ip dur- in einem anatolischen Dialekt, in G. Bethlenfalvy et al. (eds.) *Altaic religious beliefs and practices. Proceedings of the 33rd meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Budapest, June 24–29 1990, Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 89–95.
- Demir, N. (1993) *Postverbien im Türkkeitürkischen. Unter besonderer Berücksichtigung eines südanatolischen Dorfdialekts*, Turcologica 17, Wiesbaden: Harrassowitz.

- Demir, N. (1994) Angaben zum Präsens im Derleme Sözlüğü, *Journal of Turcology* 1/2, 203-212.
- Demir, N. (1996) Güneybatı Anadolu Ağızlarında Kullanılan Şimdiki Zaman Eki -ik Gelir, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992* (26 Eylül 1992 - 1 Ekim 1992), Ankara: TDK Yay., 43-56.
- Demir, N. (1997a) Alanya Ağızlarında Şimdi'nin Varyantları, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1995, 99-114.
- Demir, N. (1997b) Die Vergangenheitsform auf -(y)ik in Anatolischen Dialekten, in Á. Berta (ed.) *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceeding of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC). Szeged. Hungary: June 16-21, 1996*, Studia uralo-altaica 39, Szeged: Department of Altaic Studies, 65-79.
- Demir, N. (1998a) Die Varianten des Präsens in den Dialekten von Alanya, in N. Demir - E. Taube (eds.) *Turkologie heute-Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz 4-7. Oktober 1994, Leipzig*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 45, Wiesbaden: Harrassowitz, 55-64. [Türkçe versiyonu: (1999) Alanya Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Varyantları, *İlmi Araştırmalar* 7, 57-64.]
- Demir, N. (1998b) Ağız Araştırmalarında Kaynak Kişi Meselesi, in M. Özarlan - Ö. Çobanoğlu (eds.) *Dursun Yıldırım Armağanı*, Ankara: TDV Basımevi, 171-180.
- Demir, N. (2000) Anadolu Ağızlarında Birinci Çoğul Kişi İstek Eklerinin İkilik Bildiren Bir Değişkesi, in A. S. Özsoy - E. E. Taylan (eds.) *Türkçenin Ağızları Çalıştayı Bildirileri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay., 65-71.
- Demir, N. (2002) Kıbrıs Ağızları Üzerine Notlar, in N. Demir - F. Turan (ed.) *Scolarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*, Ankara: Grafiker Yay., 100-110.
- Dittmar, N. (1997) *Grundlagen der Soziolinguistik - Ein Arbeitsbuch mit Aufgaben*, Tübingen: Niemeyer.
- Doğan, M. (2001) *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Vadi Yay.
- Ergin, M. (1998) *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak.
- Güneş, S. (1999) *Türk Dil Bilgisi*, İzmir.
- Haugen, E. (1966) Dialekt, Sprache, Nation, in J. Göschel - N. Nail - G. van der Elst (Hrsg.) *Zur Theorie des Dialektes. Aufsätze aus 100 Jahren Forschung mit biograph. Anm. zu d. Autoren / ausgew. u. hrsg. Von Joachim Göschel*, Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik: Beih.: N. F., Nr. 16, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 152-169.
- Hudson, R. A. (1980) *Sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Johanson, L. (2002) Türkisch, *Handbuch der sprachlichen Variation*, Berlin: de Gruyter. [baskıda]
- Kahraman, T. (1996) *Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara: DuMat Basımevi.

- Korkmaz, Z. (1992) *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- Lewandowski, Th. (1994) *Linguistisches Wörterbuch 1*, Heidelberg – Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Löffler, H. (1980) *Probleme der Dialektologie*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Martinet, A. (1998) *İşlevsel Genel Dilbilim*, çev. B. Vardar, İstanbul: Multilingual.
- Mattheier, K. J. (1980) *Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Einführung in die kommunikative Dialektologie des Deutschen*, Heidelberg: Quelle & Meyer.
- Özçelik, S. – Erten, M. (2000) *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır. [Özel basım]
- Püsküllüoğlu, A. (1995) *Türkçe Sözlük*, Ankara: YKY.
- Topaloğlu, A. (1989) *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken.
- Türkçe Sözlük* (1988) Ankara: TDK.
- Tuğlacı, P. (1971) *Okyanus. 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, İstanbul: Pars Yay.
- Vardar, B. et al. (1980) *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK.